

https://doi.org/10.18485/fpn_pz.2023.25.5

UDK 327(4):33(332)

Spoljna politika Turske na Zapadnom Balkanu: gde je neoosmanizam danas?

Sažetak

Ovaj rad predstavlja analizu spoljne politike Turske na Zapadnom Balkanu od dolaska Partije pravde i razvoja na vlast do danas. Autor najpre pruža uvid u ključne determinante koje su oblikovale spoljnu politiku Turske prema ovom regionu, utvrđujući najvažnije međunarodne, domaće i individualne činioce, ali i istorijske determinante njene politike. Polazeći od koncepta neoosmanizma, autor analizira delovanje Turske u diplomatskoj i ekonomskoj sferi, kako bi odgovorio na pitanje da li je i u kojoj meri Turska uspeła da ostvari proklamovane ambicije na Zapadnom Balkanu? Prikazujući i analizirajući najvažnije diplomatske inicijative Turske, autor ukazuje na limitirane domete turskog posredovanja u rešavanju regionalnih sporova. Autor potom analizira ekonomsko prisustvo Turske u regionu, te prikazuje ključne projekte sa učešćem turskih kompanija. Iako je u radu problematizovana teza da se neoosmanizam u potpunosti može izjednačiti sa panislamizmom, nalazi istraživanja potvrdili su da je delovanje Turske na Zapadnom Balkanu u značajnoj meri oslonjeno na religijski matricu, vidljivu prvenstveno u političkoj, ali delimično i u ekonomskoj sferi.

Ključne reči

Turska, Zapadni Balkan, neoosmanizam, spoljna politika, medijacija, investicije

[1] Autor je istraživač-pripravnik na Fakultetu političkih nauka Univerziteta u Beogradu i istraživač Centra za evropske politike; E-mail: sava.mitrovic@fpn.bg.ac.rs, sava.mitrovic@cep.org.rs

Uvod

Raspad Sovjetskog Saveza i slom sistema „socijalističkog lagersa” u Istočnoj Evropi, označili su i kraj blokovske podele sveta. Struktura međunarodnog sistema je od bipolarne, makar na kratko, postala unipolarna, sa Sjedinjenim Američkim Državama kao jedinom svetskom supersilom. Sistemske promene su stvorile mogućnost da na pozornici međunarodnih odnosa dođe do pojave novih sila koje su pokušale da iskoriste vakuum moći, doprinoseći postepenoj multipolarizaciji svetskog poretka. Kao višedecenijski saveznik SAD, Turska je, uz podršku Vašingtona, postepeno napuštala spoljnopolitički izolacionizam karakterističan za period Hladnog rata i postajala sve značajniji akter međunarodnih odnosa. Tako Tanasković (2013: 17–26) ukazuje da je Turska od kraja Hladnog rata, nastojeći da se afirmiše kao (makro)regionalna sila, prema Balkanu, ali i drugim regionima, počela da vodi aktivnu neoosmanističku spoljnu politiku.

Iako su promene na nivou međunarodnog sistema predstavljale preduslov za pojavu neoosmanističkih težnji Turske, sistemske varijable ipak nude samo delimičan odgovor na pitanje zbog čega je i na koji način došlo do ove „reosmanizacije” turske spoljne politike na Balkanu. Da bi se u celosti razumeo nastanak, geneza i sudbina neoosmanizma, u razmatranje bi morali biti uzeti i faktori međunarodnog položaja Turske, njenog političkog sistema, društvene, ekonomske i istorijske varijable, ali i ideosinkratički činoci, tj. uloga političkih lidera.² Stoga ovaj rad predstavlja pokušaj identifikacije ključnih determinanti koje su uticale na kreiranje i realizaciju neoosmanističke spoljne politike.³

[2] O faktorima koji određuju spoljnu politiku država, detaljnije u: Ivo Visković, Determinante spoljne politike Srbije: teorijski model i njegova primena: *Međunarodna politika*, Vol. LXIX, br. 1169 (2018), str. 5-30.

[3] Valja naglasiti da zvaničnici Turske spoljnu politiku svoje države nisu nikada označavali terminom neoosmanizma, odbacujući povezivanje turske politike sa bilo kakvim imperijalističkim ambicijama.

Kao studija slučaja, uzet je region Zapadnog Balkana koji predstavlja još uvek neitegrisani deo balkanskog poluostrva u Evropsku uniju pogodan za projekciju uticaja tzv. „trećih aktera“, ali i svojevrsan bezbednosni potkompleks u kojem Turksa igra ulogu „aktivnog insulatora“ i predstavlja neizostavni činilac njegove bezbednosne dinamike (Glušac, 2021: 41-69). Osnovno istraživačko pitanje na koje se u radu odgovora jeste da li je i u kojoj meri Turska uspeła da ostvari proklamovane ambicije na Zapadnom Balkanu? U pogledu vremenskog okvira rada, fokus je stavljen na period nakon dolaska Partije pravde i razvoja (tursk. *Adalet ve Kalkınma Partisi-AKP*) na vlast u Turskoj, kako na godine u kojima je arhitekta neosmanističke strategije, Ahmet Davutoğlu (Ahmet Davutoğlu), bio na čelu Ministarstva inostranih poslova i Vlade Turske, tako i na period iza toga.

Determinante turske spoljne politike - ishodišta neosmanizma na Zapadnom Balkanu

Jedno od najboljih teorijskih određenja determinanti spoljne politike ponudio je profesor Momir Stojković, definišući ih kao „faktore koji uslovljavaju i opredeljuju pravac i ciljeve spoljne politike date države“ (Visković, 2018: 7). U literaturi se ovi faktori obično svrstavaju u tri grupe, odnosno dele na one koji deluju na međunarodnom, na državnom i individualnom nivou (Kegli i Vitkof, 2006: 122-134). Prihvatajući ovu podelu, te joj pridodajući činioce prošlosti koji utiču na savremene međudržavne odnose, profesor Ivo Visković (2018) je predložio sledeću klasifikaciju determinanti spoljne politike:

- Determinante međunarodnog okruženja;
- Determinante društvenog (unutrašnjeg) sistema;
- Ideosinkratički (subjektivni) činioci;
- Istorijske determinante.

Tako se i za spoljnu politiku Turske prema Zapadnom Balkanu može reći da je određena faktorima koji dolaze iz međunarodnog okruženja, sa unutrašnjeg nivoa ili od samih pojedinaca koji su kreirali njenu spoljnu politiku, ali i da je ona u značajnoj meri oslonjena na istorijsko nasleđe nekadašnjeg Osmanskog carstva.

Determinante međunarodnog okruženja. Značaj prve grupe činilaca na politiku Turske na Balkanu uočio je, i u svojoj studiji „Strategijska dubina“ vrlo temeljno izložio, i sâm Ahmet Davutoğlu. Naime, Davutoğlu (2014) naglašava kako je raspadom bipolarne strukture na Balkanu stvoren stratejski vakuum, te da je ovaj region, na kome se najuočljivije manifestuju promene u ravnoteži moći, postao „probni poligon, kako za međunarodne organizacije nastale po završetku Drugog svetskog rata, tako i za centre moći novog doba“ (273-274). Činjenica da je Turska bila i ostala jedan od ključnih saveznika najvažnijeg „centra moći novog doba“ - SAD, kao i da je članica one međunarodne organi-

zacije, tj. vojnog saveza koji dominantno utiče na bezbednosnu dinamiku Balkana - NATO-a, predstavlja najvažniji aspekt međunarodnog položaja Turske koji joj omogućava da bude nezaobilazan akter na ovom prostoru. Tanasković (2010) dodaje i da je zbog okretanja SAD u pravcu drugih globalnih prioriteta, Balkan postepeno bivao prepušten pažnji i kontroli Turke, čiji je povećan uticaj na ovom prostoru trebalo da predstavlja neku vrstu „utešne nagrade“ u kontekstu neostvarenih ambicija da postane članice EU (85-86).

Činjenica da je Turska, i pored *de iure* statusa kandidata, u praksi odustala od članstva u EU, te da vodi potpuno autonomnu spoljnu politiku u odnosu na Brisel, predstavlja važan sistemski činilac pri razumevanju njene uloge na Zapadnom Balkanu. Što je još važnije, „zamor od proširenja“ koji dugi niz godina provejava Evropskom unijom, države Zapadnog Balkana činio je sve više podložne uticaju tzv „trećih aktera“, a Turska je ovaj strateški vakuum obilato koristila za projekciju svoje narastajuće ekonomske i političke moći. Deklarativno podržavajući evropske integracije regiona, u odsustvu realne perspektive članstva ovih država u EU, Ankara je u praksi bila mnogo više alternativa, nego potpora Briselu. Dodatno, otvoreno pitanje statusa Kosova i Metohije (KiM), dodatno usložnjeno jednostranim proglašenjem nezavisnosti ove teritorije 2008. godine, predstavljalo je još jednu važnu determinantu u međunarodnom okruženju Turske koja je u značajnoj meri oblikovala njenu spoljnu politiku na ovom prostoru.

Determinante društvenog (unutrašnjeg) sistema. Među onim determinantama koje se nalaze na državnom nivou, postoji nekoliko grupa važnih činilaca. Tako bi u razmatranje trebalo uzeti geografske, demografske, političke i ekonomske karakteristike Turske. Sa kopnenom površinom od 769 632 km² Turska je 36. država po veličini na svetu. Strogo govoreći, po njenom geografskom položaju, ona je većim delom azijska (97% teritorije), a manjim evropska, tj balkanska zemlja (3%). S druge strane, Davutoglu (2014) ističe da geopolitička raznovrsnost s kojom je Turska suočena nadilazi veličinu njenog geografskog položaja, te je ona istovremeno istočnoevropska i zapadnoazijska, balkanska, kavkaska i bliskoistočna zemlja (438). Ne poričući kompleksnost geopolitičkog položaja Turske, profesor Tanasković (2010) ipak naglašava poseban značaj Balkana koji je u neoosmanističkoj percepciji važniji i od Kavkaza i od Bliskog istoka, s obzirom na to da zauzima „središnje mesto u identitetskoj samospoznaji savremenih Turaka kao (...) ne manje autentičnih Evropljana“ (86-87). Za razliku od „Ataturkovog projektovanja nacionalnog težišta u srcu Anadolije“, neoosmanizam Tursku vraća ka „sultanском Istanbulu“, a samim tim i na Balkan (Tanasković, 2013:18). Značaj geografskog položaja Turske za Evropu, kao i za sam Balkan, ogleda se i u tome što preko njene teritorije prelaze neki od najvažnijih saobraćajnih i energetske koridora.

Sa bezmalo 86 miliona stanovnika, Turska predstavlja 17. najmnogoljudniju zemlju sveta i, nakon Ruske Federacije, najmnogoljudniju

evropsku državu (Worldometer). Stanovništvo Turske je relativno mlado, u proseku ima 31 godinu i kontinuirano raste po stopi između jednog i dva procenta (Ibid). Najbrojniju etničku grupu čine Turci (72,5%), a za njima slede Kurdi za koje se procenjuje da čine oko 18% populacije (Harvard Divinity School). Za razumevanje turske spoljne politike prema Zapadnom Balkanu, kao relevantan demografski faktor treba pomenuti i da dva miliona stanovnika Turske čine Bošnjaci i oko milion Albanci (World Atlas), mada je broj onih koji su poreklom sa ovih prostora verovatno daleko veći.

Republika Turska je Ustavom definisana kao „demokratska, sekularna i socijalna država (...) privržena Ataturkovom nacionalizmu“ (Constitute Project). Republikanski nacionalizam koji predstavlja centralnu komponentu doktrine Mustafe Kemala Ataturka – po njemu nazvane kemalizam ili ataturkizam – utemeljen je na idejama asimilacije i homogenizacije turske nacije u cilju stvaranja modernog turskog identiteta (Jović, 2016). Međutim, veliki broj autora ukazuje na višedecenijski proces reinterpretacije Ataturkovog koncepta nacionalizma, koji kulminira nakon dolaska AKP-a na vlast, a odnosi se na izgradnju države zasnovane na religijskoj, sunitsko-hanefijskoj komponenti turskog nacionalnog identiteta (Krstić i Čorbić, 2022: 42). Zapravo, na sintezi između islamskog konzervativizma kao filozofije života, liberalizma kao orijentacije u ekonomskoj politici, te globalizma kao spoljnopolitičke perspektive, izgrađena je politika Turske u 21. veku (Kösebalaban, 2011: 146).

Osim reislamizacijom turskog društva i država, period vlasti AKP-a obeležen je i usvajanjem velikog broja amandmana na Ustav iz 1982. godine. Ovim je politički sistem Turske iz temelja reformisan u korist umnogostručenih ovlašćenja predsednika Republike koji je postao i šef vlade, čime je došlo do pravne verifikacije uveliko nastajućeg modela hiperprezidencijalizma. Ovo potvrđuju i nalazi Freedom House (Freedom House, 2023) koji Tursku svrstavaju u grupu neslobodnih država u kojoj postoji snažan pritisak prema opoziciji i kritički orijentisanim medijima, te u kojoj je koncentracijom moći u rukama predsednika u praksi ukinut sistem „kočnica i ravnoteža“ i obesmišljeno ustavno načelo podele vlasti.

Što se ekonomskih parametara tiče, prema podacima Međunarodnog monetarnog fonda, nominalni bruto domaći proizvod (BDP) Turske iznosi oko 940 milijardi američkih dolara, čime je ona svrstana na 20. mesto najvećih ekonomija sveta (International Monetary Fund, 2023a). Prema BDP-u merenom metodom pariteta kupovne moći, koji u obzir uzima troškove života i stopu inflacije, Turska se rangira kao 11. na svetu sa oko 2 biliona dolara (International Monetary Fund, 2023b). Tako se Turska prema ovom parametru približila, ali ne i dostigla proklamovani strateški cilj da do 2023. godine postane jedna od deset najvećih ekonomskih sila sveta (Republic of Türkiye Ministry of Foreign Affairs, 2011). Turska je ostvarivala stabilno visok privredni rast od 2002. godine (između 5% i 9,8%) do svetske ekonomske krize 2008. kada njena privreda najpre usporava, a naredne godine beleži negativnu stopu rasta od

4,8% (International Monetary Fund, 2023c). Ubrzani oporavak praćen visokim stopama rasta u 2010. i 2011. godini (8,4% i 11,2%), nastavljen je i u narednih sedam godina u kojima je turska privreda u proseku rasla po stopi od skoro 5,5% (Ibid). Godine ekonomskog poleta povratile su i spoljnopolitičko samopouzdanje Turske, te otvorile vrata njenom produktu na Zapadni Balkan koji je vapijao za novim izvorima stranih investicija.

Ipak, nakon 2017. godine privreda Turske ponovo počinje da usporava, a od te godine Turska beleži dvocifrene procenete inflacije, da bi 2022. godine stopa inflacije dostigla čak 72% (International Monetary Fund, 2023d). Usporavanje privrede praćeno visokim stopama inflacija, kao i odbijanje monetarnih vlasti Turske da se protiv rasta cena bore uobičajenim instrumentom podizanja kamatnih stopa, dovelo je dramatične depresijacije turske valute. Devizni kurs lire je od odnosa 1:3 prema američkom dolaru početkom 2017. godine kontinuirano slabio, da bi u decembru 2021. za jedan dolar bilo neophodno izdvojiti oko 16 lira, a u avgustu 2023. više od 27 (Trading Economics). S druge strane, ova depresijacija lire pogodovala je turskom izvozu, što svakako treba imati u vidu prilikom analize trgovinske razmene Turske sa zemljama Zapadnog Balkana.

Ideosinkratički (subjektivni) činioci. Koliko god da su promene na nivou međunarodnog sistema predstavljale preduslov nastanka neosmanističke spoljne politike, a faktori na državnom nivou omogućili njenu realizaciju, iz vida se nipošto ne smeju ispustiti pojedinci koji su kreirali i sprovodili ovu politiku. U analiziranom periodu, to su na prvom mestu Redžep Tajip Erdogan (Recep Tayyip Erdoğan), najuticajnija politička ličnost Turske u 21. veku, kao i pomenuti Ahmet Davutoğlu, glavni spoljnopolitički strateg Turske do svog povlačenja 2016. godine.

Od dolaska na mesto premijera 2003. godine, Erdogan je postepeno napuštao tekovine kemalizma i revidirao odnos Turske prema nasleđu Osmanskog carstva. Nasuprot kemalističkom distanciranju od osmanskog nasleđa, Erdogan je smatrao da upravo na njemu treba graditi tursku spoljnu politiku, kako bi se povratio uticaj u onim zemljama i regionima s kojima Turska deli zajedničku prošlost (Jović, 2016: 364). Rečima da „moramo ići tamo gde su bili naši preci“ (RTS, 2013b), Erdogan je jasno iscrtao pravce savremene turske spoljne politike. Na neophodnost izgradnje tzv. „velike strategije“ (engl. *grand strategy*) utemeljene na geografskoj i istorijskoj dubini Turske kao ključnim izvorima njene moći, Davutoğlu je ukazao veliki broj puta (Kösebalaban, 2011: 150–153). Iako ne pripada političkom establišmentu, ličnost koja je decenijama unazad imala ogroman uticaj na tursko društvo i politiku je svakako i Fetulah Gulen (Fethullah Gülen). Bivšeg imama i osnivač pokreta Hizmet (Hizmet), mnogi smatraju inspiratorom islamskih reformi turskog društva, ali i lidera islamističke „duboke države“ koja predstavlja pretnju Erdoganovoj vlasti (Jović, 2016: 364). Mreža verskih, obrazovnih i kulturnih ustanova širom Zapadnog Balkana bila je povezana sa gulenističkim pokretom,

koji je predstavljao jednu od ključnih poluga turske meke moći pre neuspelog puča 2016. godine.⁴

Istorijske determinante. Iako istorija u različitim kontekstima može imati manji ili veći uticaj na aktuelnu spoljnu politiku, u slučaju neosmanističke politike značaj istorijskih činilaca je više nego očigledan. Neosmanizam je izgrađen na istorijskom, duhovnom i kulturnom nasleđu Osmanskog carstva, a upravo su granice tog carstva interesna sfera savremene Turske. Što se Balkana tiče, on nije samo jedan od regiona koji su nekada bili deo Osmanskog carstva, već je „kao nasleđe osmanske Rumelije, ključan za uobličavanje koncepcije i politike neosmanizma“ (Tanasković, 2010: 87). Balkan, nekada nazivan i „Evropskom Turskom“ ili „Turskom u Evropi“, za Davutoglua (2014) predstavlja prostor na kojem savremena Turska „ima značajne mogućnosti koje joj je obezbedila istorija zasnovana na osmanskome nasleđu“ (132). Pod ovim, arhitekta neosmanizma ima na umu pre svega zemlje sa muslimanskom većinom, Bosnu i Hercegovinu i Albaniju, u kojima smatra da postoji volja da se „istorijska povezanost pretvori u prirodan savez“. Nazivajući balkanske muslimane „prirodnim saveznicima Turske“, Davutoglu naglašava njihov značaj i u drugim državama Balkana, uključujući i delove Srbije (Sandžak i KiM).

U svakom slučaju, osmansko nasleđe na Balkanu ne treba svoditi isključivo na njegovu versku dimenziju. Viševekovno prisustvo Osmanlija je narodima na ovim prostorima u amanet ostavilo brojne običaje i izvršilo snažan uticaj na njihov jezik i kulturu. Tako se u srpskom jeziku danas nalazi preko osam hiljada reči turskog porekla (Talović, 2011), a neka od najpoznatijih turskih jela neizostavni su deo lokalne gastronomije. Osmansko nasleđe vidljivo je i arhitekturi mnogih balkanskih gradova, poput Sarajeva ili Prizrena, a sačuvani spomenici kulture predstavljaju svedočanstva vekovnog prisustva Osmanlija na Balkanu. U ulozi ministra inostranih poslova, govoreći na naučnom skupu u Sarajevu, Davutoglu je stoleća Osmanske imperije nazvao „zlatnim dobom Balkana u kojem je region postao centar svetske politike“, te istakao da ovu „uspešnu priču sada treba obnoviti“ (Đokić, 2009). Ipak, istorija i epska tradicija različitih naroda Balkana na drugačiji, i ne uvek blagonaklon način, doživljavaju i interpretiraju nasleđe Osmanskog carstva. Upravo ove različite percepcije osmanskih vekova Balkana predstavljaju bitan činilac pri razumevanju uticaja istorijskih determinanti na savremenu spoljnu politiku Turske.

[4] Za pokušaj državnog udara turske vlasti optužile su Fetulaha Gulena, nakon čega je njegov pokret Hizmet proglašen terorističkim organizacijom. Od tada, Turska od drugih država zahteva da izruče lica i zatvore sve ustanove povezane sa ovim pokretom, na šta su vlade regiona, uglavnom, pozitivno odgovarale.

Neosmanizam kao praktična politika - dometi i ograničenja na Zapadnom Balkanu

Snaženje Partije pravde i razvoja na unutrašnjem planu, u kombinaciji sa značajnim privrednim rastom početkom 2000-ih, povratilo je samopouzdanje Turskoj i na spoljnopolitičkom planu, a Zapadni Balkan učinilo centrom njene pažnje (Vračić, 2016: 5). U ovom politički nestabilnom i ekonomski nedovoljno razvijenom regionu, osnaženo delovanje Turske se može posmatrati kroz nekoliko dimenzija. Dva aspekta neosmanizma kojima je posvećena posebna pažnja u ovom radu tiču se njenog intezivnog diplomatskog, odnosno ekonomskog angažmana na Zapadnom Balkanu. S jedne strane, Turska je nastupala kao medijator, nudeći svoje dobre usluge u cilju rešavanja postojećih sporova, dok je s druge strane postajala sve važniji ekonomski partner državama regiona, uvećavajući trgovinsku razmenu i ostvarujući svoja ulaganja u važne, strateške projekte, sa jasnom geopolitičkom komponentom.

Turska kao medijator na Zapadnom Balkanu. Kao što Jeftić-Šarčević (2010) ispravno primećuje, Turska posmatra Zapadni Balkan kao vakuum region koji nije u stanju da samostalno rešava svoje probleme, te mu je „prijateljski posrednik ne samo dobrodošao, nego i neophodan” (707). S tim u vezi, uspostavljanje trilateralnih mehanizama saradnje pod pokroviteljstvom Ankare - trilaterale Srbija-BiH-Turska, odnosno Hrvatska-BiH-Turska - često se označava jednim najvećih uspeha turske diplomatije na Zapadnom Balkanu, kojim je ona uspela da se nametne kao ključni medijator u regionu (Novaković, 2019: 6). Ako se za učešće Hrvatske u ovom mehanizmu može reći da je imalo ograničene domete, trilateralala Srbija-BiH-Turska je ipak ostvarila zapažene rezultate na planu relaksacije odnosa Beograda i Sarajeva. Susret predsednika Srbije Borisa Tadića i predsedavajućeg Predsedništva BiH Harisa Silajdžića, koji je rezultovao slanjem ambasadora BiH u Beograd nakon tri godine odsustva, predstavlja jedno od najvažnijih postignuća ove inicijative (Vračić, 2016: 10). U svetlu ovih sastanaka, u martu 2010. godine, Narodna skupština Republike Srbije (2010) usvojila je Deklaraciju o osudi zločina u Srebrenici, a predsednik Tadić je u julu naredne godine po prvi put bio u zvaničnoj poseti Sarajevu (B92, 2011).

Turska se na Zapadnom Balkanu nije pojavila samo kao medijator u trenucima zategnutih međudržavnih odnosa, već je ona, preko Davutoglua, pretendovala na ulogu posrednika i u rešavanju sporova unutardržavnog karaktera, kao u slučaju pokušaja mirenja Rasima Ljajića i Sulejmana Ugljanina, odnosno Adema Zilkića i Muamera Zukorlića (Kecmanović, 2013: 251). Mada Kecmanović ispravno ukazuje na bizarnost da ministre u Vladi Srbije miri inostrani političar, te da kao zvaničnik sekularne države posreduje unutar podeljene islamske zajednice u Srbiji (Ibid), ovaj diplomatski aktivizam Turske predstavljao je potvrdu njenih naraslih spoljnopolitičkih ambicija. Za razumevanje neosmanizma na

Zapadnom Balkanu, posebno je važna turska inicijativa „Osnovni principi“ iz 2011. godine čiju nameru neki autori tumače kao pokušaj ukidanja Rijaseta Islamske zajednice Srbije sa sedištem u Beogradu, te organizaciono podvođenje Islamske zajednice u Republici Srbiji pod Islamsku zajednicu BiH sa sarajevskim reis-ul-ulemom na čelu (Raković, 2013: 248). Međutim, uprkos ambiciozno postavljenim ciljevima, ograničeni uspeh turske diplomatije da uspostavi jedinstvo bošnjačkih partija i njihovih lidera, te neuspeh njene inicijative za ujedinjenje islamskih zajednica u Srbiji do danas, pokazao je da realni dometi spoljne politike Turske ipak ne treba da budu precenjivani.

Kosovsko-metohijsko pitanje, za bezbednost i stabilnost Zapadnog Balkana i dalje ključno otvoreno pitanje, predstavlja još jedan spor u koji se Turska (pristrasno) umešala. Dan po jednostranom proglašenju nezavisnosti Kosova, Turska je priznala ovaj secesionistički akt, te od tada pružala aktivnu podršku afirmaciji i konsolidaciji kosovske državnosti. Nazvavši Kosovo svojom „drugom zemljom“, te rekavši da je „Turska Kosovo i Kosovo Turska“ čiji građani pripadaju „istoj zemlji“ (RTS, 2013a), Erdogan se nije libio da iskaže nedvosmislene neosmanističke ambicije Turske. I pored očiglednog svrstavanja na jednu stranu, Turska je u više navrata pokušala da se ponudi kao medijator u dijalogu Beograda i Prištine. Nedugo nakon što je Rezolucijom Generalne skupštine UN u septembru 2010. godine otvoren prostor za dijalog, Erdogan je u Prištini izrazio spremnost Turske da posreduje u njenim razgovorima sa Beogradom, naglasivši da Turska ima dužnost u izgradnji stabilnosti na Balkanu (Info KS, 2010).

Nakon godina stagnacije u procesu dijalogu i mnogobrojnih kriza na KiM, te u danima kada su se u javnosti tek pojavljivale naznake o postojanju francusko-nemačkog plan za KiM, Turska je ponovo ponudila svoje dobre usluge (Kosovo onlajn, 2022). U momentima kada je jačao diplomatski aktivizam tzv. „petorke“ (SAD, EU, Nemačka, Francuska, Italija) s ciljem ubeđivanja Beograda i Prištine da prihvate predloženi sporazum, iz Ankare su se u nekoliko navrata čule poruke da je i ona spremna da pruži „podršku procesu dijaloga (...) i miru i stabilnosti naše regije“ (kurziv S.M.) (Al Džazira, 2023). Ubrzo nakon još jedne pobede na predsedničkim izborima u Turskoj, Erdogan je u telefonskom razgovoru sa predsednikom Srbije i premijerom privremenih institucija samouprave u Prištini još jednom izrazio spremnost za posredovanjem u njihovom dijalogu (RTV, 2023). Iako su nastojanja Ankare da sebe nametne kao medijatora u dijalogu Beograda i Priština – pored ili čak umesto Brisela – bila neuspešna, ona ukazuju na njenu spoljnopolitičku ambiciju da na Zapadnom Balkanu, koji smatra delom svog široko definisanog okruženja, ne sme biti isključena iz rešavanja ni jednog važnog pitanja, pogotovo kad su u njemu uključeni pripadnici „islamske zajednice“.

Turska kao ekonomski partner Zapadnog Balkana. Iako su neosmanizam na Zapadnom Balkanu mnogi bili skloni da označe i kao panislamizam – ukazujući na fokusiranost Turske na one države i regione

u kojima je muslimansko stanovništvo većinsko – u ekonomskoj sferi je, čini se, turska politika bila usmeravana pragmatizmom, pre nego islamizmom. Na političkom nivou, ovaj ekonomski pragmatizam je bivao potpomognut različitim aktivnostima turske Vlade. Učestali bilateralni susreti i jačanje personalnih veza lidera, zaključivanje sporazuma o slobodnoj trgovini i niza drugih sporazuma sa vladama regiona, bili su samo neki od mehanizama kojima je Ankara nastojala da potpomogne poslovne aktivnosti svojih kompanija na Zapadnom Balkanu. S osnovnom namerom olakšavanja trgovinske razmene i uvećanja priliva turskih investicija u regionu, na Zapadnom Balkanu su veliki broj svojih predstavništva osnivale, kako privatne (İşbank), tako i uticajne državne banke iz Turske (Ziraat Bank, Halk Bank i dr.) (Novaković, 2019: 23). Dodatno, Turska agencija za saradnju i koordinaciju (tursk. *Türk İşbirliği ve Koordinasyon İdaresi Başkanlığı-TİKA*), zamišljena kao mehanizam saradnje državnih organa i privatnog sektora, te koordinator turske razvojne pomoći, otvorila je svoja predstavništva u svim državama regiona (TIKA).

Sa svoje strane, rukovođene zakonima tržišta i logikom profita, turske kompanije se pojavljuju kao investitori širom Zapadnog Balkana, bez nužnog oslanjanja na religijsku matricu. Ako su ranije BiH, Albanija, Severna Makedonija i KiM bile primarne destinacije turskih investicija, od 2014. godine, a naročito nakon neuspelog puča 2016. godine, situacija počinje da se menja (Novaković, 2019: 22). Srbija, kao najveća ekonomija regiona, postaje i najveći primalac stranih direktnih investicija iz Turske i njen najznačajniji trgovinski partner na Zapadnom Balkanu, dok u fokus turskih investitora sve više dospeva i Crna Gora, ali i do tada potpuno skrajnuta, Republika Srpska (Ibid). Do ovoga dolazi prvenstveno zahvaljujući investicionim politikama koje njihove vlade vode, nudeći različite podsticaje stranim ulagačima (Ibid, 22-23). Tako je, na primer, samo u Srbiji prisutno preko 1300 turskih kompanija čije su investicije u poslednjoj deceniji dostigle nivo od 400 miliona dolara, što je otvorilo više od 10 hiljada radnih mesta u ovoj zemlji (RTV, 2022c). Posledično, robni promet između Srbije i Turske značajno je uvećan u poslednjih deset godina, mada uz istovremeno produbljivanje spoljnotrgovinskog deficita na strani Srbije. Vrednost srpske robe izvezene u Tursku se sa 219 miliona 2013. popela na 455 miliona 2022. godine, dok je uvoz iz Turske u istom periodu učetrovan i trenutno iznosi preko 2130 miliona dolara (Republički zavod za statistiku, 2016: 314-315; 2023a: 8).

Što se Crne Gore tiče, ekonomsko prisustvo Turske primetno jača nakon njenog ulaska u NATO 2017. godine, te danas najveći broj aktivnih poslovnih subjekata u stranom vlasništvu dolazi upravo iz Turske. Dok 2013. godine zvanična statistika nije ni evenditarala prisustvo turskih kompanija u Crnoj Gori (Zavod za statistiku, 2014), broj privrednih subjekata iz Turske koji svoju delatnost obavljaju na teritoriji Crne Gore je do 2022. narastao na preko 5 hiljada, te danas čini 27,2% od ukupnog broja inostranih preduzeća u ovoj zemlji (Uprava za statistiku, 2023: 3). Kada govorimo o ukupnim turskim ulaganjima, ona su uvećana do iznosa

od oko 70 miliona u 2022. godini i danas predstavljaju značajan ideo stranih investicija u Crnoj Gori (Investitor, 2022b), mada su još uvek bitno ispod nivoa investicija koje dolaze iz Srbije, Rusije i Nemačke (eKapija, 2023). Osim uvećanog obima investicija, zabeležen je i značajan rast trgovinske razmene Crne Gore i Turske, mada i ovde uz veliki deficit na strani zapadnobalkanskog partnera. Naime, uvoz robe iz Turske je od oko 25 hiljade evra 2011. godine kontinuirano rastao do nivoa od 135 hiljada 2019. godine, da bi u pandemijskoj 2020. i 2021. godini blago opao (Zavod za statistiku Crne Gore, 2015: 132; Uprava za statistiku Crne Gore, 2022: 139), ali u 2022. ponovio nastavio sa rastom (Investitor, 2022a). Što se crnogorskog izvoza u Tursku tiče, iako on nije imao jasan obrazac rasta, u 2021. godini je vrednost robe izvezene Turskoj iznosila 24 180 evra, čime je ona postala 5. najvažnije izvozno tržište za Crnu Goru (Uprava za statistiku Crne Gore, 2022: 138).

Nasuprot istraživačkim nalazima koji ukazuju da, kada je reč o trgovini i investicijama – koje najčešće dolaze iz privatnog sektora – tursko ekonomsko prisustvo u regionu ne može biti isključivo vezano za države sa muslimanskom većinom, od zvanične Ankare podržani važni infrastrukturni projekti pokazuju da je neosmanizam na Zapadnom Balkanu, i u ekonomskoj dimenziji, imao svoje panislamističko naličje. Ovo se najbolje oslikava na projektu rekonstrukcije puta od Novog Pazara do Tutina, gradova u kojima ljudi bošnjačke i muslimanske nacionalnosti čine preko 80%, odnosno preko 90% ukupnog stanovništva (Republički zavod za statistiku, 2023b: 80). Turska kompanija Taşjapi (Taşyapı) bila je glavni izvođač radova finansiranih iz kredita Republike Turske, a svečanom otvaranju puta prisustvovali su, između ostalih, generalni konzul i ambasador Turske (RTV, 2022b). Ipak, daleko ambiciozniji, a za region i turske interese u njemu mnogo značajniji projekat, jeste izgradnja auto-puta Beograd–Sarajevo. Realizacija projekta vrednog oko 4 milijarde evra kojim delom finansira sama Turska, svečano je otvorena 8. oktobra 2019. godine, nakon trilateralnog sastanka predsednika Turske, predsednika Srbije i članova predsedništva BiH (RTS, 2019). Tada otpočeli radovi na izgradnji mosta preko Save kod Sremske Rače, koji su označili početak radova na auto-putu Beograd–Sarajevo, nastavljeni su radovima na deonici Sremska Rača–Kuzmin u martu 2022. godine (RTV, 2022a). Izgradnja ove trase takođe je poverena turskoj kompaniji Taşjapi, a otvaranju radova ponovo je prisustvovao i ambasador Turske u Srbiji (Ibid).

Turski ekonomski aktivizam na Zapadnom Balkanu, bio je baziran na utvrđenim determinantama političkog neosmanizma i u nekoliko drugih aspekata. Ovo je naročito vidljivo u sektoru vazdušnog saobraćaja, uzimajući u obzir lokacije aerodroma koje su turske kompanije preuzele i avio-kompanije koje su kupile. Tako je 2008. godine nacionalna avio-kompanija Turske (Turkish Airlines), odlukom Vlade Federacije BiH izabrana za strateškog partnera, a naredne godine stekla 49% vlasništva nad nacionalnim avio-prevoznikom BiH (Simić, 2008). Koncesiju za više-decenijsko upravljanje aerodromima u Skoplju i Ohridu, 2008. godine,

takođe je dobila turska kompanija (Dimitrievska, 2008). Osim što u ovim gradovima živi značajna albanska (pre svega u Skoplju), ali i nezamisljiva turska manjina, radi se o lokacijama pored kojih prolaze panevropski saobraćajni koridori – koridor VIII u slučaju Ohrida, odnosno koridori VIII i X u slučaju Skoplja – koji Tursku povezuju sa nekadašnjim osmanskim teritorijama na Balkanu. Potom je 2011. godine turski Limak Holding uz manjinsko učešće francuske kompanije, stekao prava na upravljanje i međunarodnim aerodromom u Prištini u narednih 20 godina, investirajući 126 miliona dolara u njegovu modernizaciju (World Bulletin, 2011). Politička dimenzija ove investicije bila je vidljiva prilikom otvaranja novog terminala i pratećih objekata na prištinskom aerodromu, kada je ceremoniji, pored predstavnika privremenih institucija samouprave na KiM, prisustvovao i Erdogan lično, kao i albanski premijer Edi Rama (Salih, 2013). Povrh svega, ministar finansija Turske je u 1. juna 2023. godine najavio nova ulaganja u proširenje ovog aerodroma od strane turskog operatera (Hodo, 2023), što još jednom ukazuje na spregu zvanične Turske i strateških investicija njenih kompanija.

Sve u svemu, prikazani projekti predstavljaju svojevrsnu potporu tezi da na Balkanu – od Severne Makedonije, preko Kosova i Raške, sve do Sarajeva i dalje na zapad Bosne – „Turska intenzivno radi na obnavljanju takozvane Zelene transferzale” (Sakan, 2015: 51) iz doba Osmanskog carstva. Investicije u saobraćajnu infrastrukturu jasno pokazuju da je Turska prvenstveno zainteresovana za međusobno povezivanje područja naseljenih muslimanskim stanovništvom, kao i njihovo vezivanje za samu Tursku. S druge strane, ekonomske aktivnosti turskih kompanija u drugim sektorima nužno ne sadrže (geo)političku komponentu, već su prevashodno rukovođene pragmatizmom i tržišnom logikom, bez direktnog usmeravanja iz političkog centra. Ipak, ekonomski pragmatizam ne sme biti isključen i kao determinišući faktor investiranja koja su, na prvi pogled, vođena geopolitičkim i religijskim ključem.

Zaključna razmatranja

Mada je reislamizacija savremene Turske razlog zbog koga su pojedini autori bili skloni da neoosmanizam poistovete ili ga smatraju tek jednim delom panislamizma (Jevtić, 2011: 31-46), ovakav stav, makar u zapadnobalkanskom kontekstu, treba ipak uzeti sa rezervom. Ukoliko bi se turska spoljna politika u potpunosti poistovetila sa panislamizmom – težnjom da svi muslimani budu ujedinjeni u jedinstvenoj islamskoj državi – ne bi bilo moguće razumeti veoma razvijenu saradnju Turske sa većinski hrišćanskim državama regiona. Za razliku od panislamističke koncepcije, neoosmanizam, utemeljen na nizu drugih geopolitičkih i istorijskih determinanti, pruža mnogo adekvatnije objašnjenje turske spoljne politike na Zapadnom Balkanu. Sama činjenica da su sve države regiona – ili makar njihovi najveći delovi – bile deo nekadašnjeg Osmanskog carstva, čini

ih poželjnim partnerima u okvirima neosmanističke koncepcije. Ako u spoljnoj politici prema Bliskom istoku Turska bira konfesionalan pristup, prema Zapadnom Balkanu on je mnogo više sekularan (Jeftić-Šarčević, 2010: 707) mada ne i u potpunosti oslobođen islamističkih elemenata. Oni su vidljivi u nastojanjima Turske da preuzme ulogu kohezivnog faktora među balkanskim muslimanima, te izgradi sliku o sebi kao zaštitnici njihovih interesa, kako u političkoj, tako i u ekonomskoj sferi.

Iako su određeni autori identifikovali različite faze u spoljnoj politici Turske nakon kraja Hladnog rata - od panturkizma, preko evroazijskog približavanja, do neosmanizma i ponovnog vraćanja evroazijstvu nakon 2016. godine (Perišić, 2018: 53-64) - na Zapadnom Balkanu postoji visok nivo kontinuiteta turske spoljne politike. Uprkos tome što je u analiziranom periodu došlo do određenih promena činioca koji oblikuju spoljnu politiku Turske - prevashodno određenih unutrašnjih determinanti, ali delimično i individualnih činilaca - turski spoljnopolitički ciljevi i njeno delovanje na Zapadnom Balkanu ostali su, u najvećoj meri, nepromenjeni. Istraživački nalazi ukazuju na kontinuitet nastojanja Turske da nastupi kao posrednik u rešavanju otvorenih pitanja u regionu, iako sa vrlo ograničenim uspesima. Mada je povlačenje Ahmeta Davutoglua s vlasti smanjilo vidljivost diplomatskih aktivnosti Turske, otvoreno pitanje statusa KiM je predstavljalo sistemski činilac koji je iznovaao podsticao Ankaru da ostane diplomatski aktivna u regionu. Što se ekonomskog delovanja tiče, turske kompanije su sve brojnije i aktivnije u regionu, dok se obim trgovinske razmene i investicija kontinuirano povećavao. O snaženo prisustvo Turske je pogotovo vidljivo na primeru kapitalnih investicija u sektoru vazdušnog saobraćaja, kao i nekoliko važnih infrastrukturnih projekata realizovanih od strane turskih kompanija.

Sve u svemu, može se zaključiti da se spoljna politika Turske na Zapadnom Balkanu još uvek najbolje može razumeti i objasniti konceptom neosmanizma. Istorijske determinante povezane sa tekovinama Osman-skog carstva, utiču na visok nivo zainteresovanosti Turske za prilike na Zapadnom Balkanu, te i dalje u značajnoj meri oblikuju delovanje Turske prema ovom regionu. Turska nastupa kao politički zaštitnik naroda čija je interpretacija osmanskog nasleđa najpozitivnija, dok najvažniji ekonomski projekti sa učešćem turskih kompanija služe povezivanju Turske sa islamskim zajednicama u regionu, ali i njihovom međusobnom povezi-vanju i osnaživanju.

Türkiye's foreign policy in the Western Balkans: Where is Neo-Ottomanism today?

Abstract

▼

This paper analyses Türkiye's foreign policy in the Western Balkans from the coming to power of the Justice and Development Party until the present day. The author begins by providing insights into the key determinants that have shaped Türkiye's foreign policy towards this region and identifying the most significant international, domestic and individual factors, as well as the historical determinants of its policy. Drawing from the concept of Neo-Ottomanism, the author scrutinises Türkiye's actions in the diplomatic and economic spheres to address the question of whether and to what extent Türkiye has succeeded in realising its proclaimed goals in the Western Balkans. By showcasing and analysing the most crucial diplomatic initiatives of Türkiye, the author emphasised the limited achievements of Turkish mediation in resolving regional disputes. Furthermore, the paper assesses Turkish economic presence in the region and features key projects that involve Turkish companies. While the paper problematises the notion that Neo-Ottomanism can be equated entirely with Pan-Islamism, research findings confirm that Türkiye's activities in the Western Balkans are significantly influenced by a religious matrix, primarily noticeable in the political domain, but partially in the economic sphere as well.

Keywords

▼

Türkiye, Western Balkans, Neo-Ottomanism, foreign policy, mediation, investments

Literatura

- Davutoglu, Ahmet (2014). *Strategijska dubina: međunarodni položaj Turske*. Beograd: Službeni glasnik.
- Glušac, Luka (2021). Koncept insulatora u teoriji regionalnog bezbednosnog kompleksa. U: Nevena Šekarić i Vladimir Trapara (urs), *Regionalna bezbednost: pristupi, elementi, dinamika* (str. 41-69). Beograd: Institut za međunarodnu politiku i privredu.
- Jeftić-Šarčević, Nevenka. Zapadni Balkan u projekciji Turske strateške vizije: *Međunarodni problemi*, Vol. LXII, br. 4 (2010), str. 691-714.
- Jevtić, Mirosljub. Neoosmanizam versus panislamizam: *Politeia*, Vol. 1, br. 2 (2011), str. 31-46.
- Jović, Dejan (2016). Turska. U: Mirjana Kasapović (ur.), *Bliski istok: politika i povijest*, (str. 354-371). Zagreb: Fakultet političkih znanosti.
- Kecmanović, Nenad (2013). Neosmanizam ili panislamizam – recepcija neoosmanizma u Bosni i Hercegovini. U: Miša Đurković i Aleksandar Raković (urs), *Turska – regionalna sila?*, (str. 250-268). Beograd: Institut za evropske studije.
- Kegli, Čarls i Vitkof, Judžin (2006). *Svetska politika: trend i transformacija*. Beograd: Centar za studije Jugoistočne Evrope, Fakultet političkih nauka, Diplomatska akademija.
- Kösebalaban, Hasan (2011). *Turkish Foreign Policy: Islam, Nationalism, and Globalization*. New York: Palgrave Macmillan.

- Krstić, Zoran i Čorbić, Dušan. Evolucija turskog nacionalizma: od kemalističkog do religijskog modela: *Politički život*, br. 23 (2022), str. 35-44.
- Novaković, Igor (2019). *Post "zero problems with neighbours" in the Western Balkans: A view from Serbia*. Belgrade: Heinrich-Böll-Stiftung and ISAC Fund.
- Perišić, Srđan. Geopolitičko ponašanje savremene Turske: *Vojno delo*, Vol. 70 , br. 7 (2018), str. 53-64.
- Raković, Aleksandar (2013). Turksa inicijativa za ujedinjenje Islamske zajednice u Republici Srbiji (2011). U: Miša Đurković i Aleksandar Raković (urs), *Turska - regionalna sila?*, (str. 233-249). Beograd: Institut za evropske studije.
- Sakan, Momčilo. Geopolitika Republike Turske: *Vojno delo*, Vol. 67, br. 1 (2015), str. 37-57.
- Tanasković, Darko (2010). *Neosmanizam*. Beograd: Službeni glasnik.
- Tanasković, Darko (2013). Protivrečnosti neosmanizma kao praktične politike. U: Miša Đurković i Aleksandar Raković (urs), *Turska - regionalna sila?*, (str. 17-26). Beograd: Institut za evropske studije.
- Visković, Ivo. Determinante spoljne politike Srbije: teorijski model i njegova primena: *Međunarodna politika*, Vol. LXIX, br. 1169 (2018), str. 5-30.
- Vračić, Alida (2016). *Turkey's role in the Western Balkans*. Berlin: Stiftung Wissenschaft und Politik.

Dokumenti, medijski i internet izvori

- Al Džazira, 3. februar 2023, „Erdogan: Turska spremna doprineti procesu dijaloga između Kosova i Srbije”. Dostupno preko: <https://balkans.aljazeera.net/news/balkan/2023/2/3/erdogan-turska-spremna-doprinijeti-procesu-dijaloga-izmedju-kosova-i-srbije> (Pristupljeno 10. avgusta 2023).
- B92, 6. jul 2011, „Tadić u zvaničnoj poseti BiH”. Dostupno preko: https://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2011&mm=07&dd=06&nav_category=11&nav_id=523556 (Pristupljeno 5. marta 2023).
- Constitute Project, “Turkey's Constitution of 1982 with Amendments through 2017”. Available from: https://www.constituteproject.org/constitution/Turkey_2017.pdf?lang=en (Accessed March 5, 2023).
- Dimitrievska, Valentina, 24 September 2008, “Macedonia Signs Airport Concession Agreement with Turkey's TAV”. See News, Available from <https://seenews.com/news/macedonia-signs-airport-concession-agreement-with-turkeys-tav-234066> (Accessed August 10, 2023).
- Đokić, Branko, 10. decembar 2009, „Budućnost nije prošlost”. Nezavisne novine, Dostupno preko: <https://www.nezavisne.com/novosti/kolumne/Buducnost-nije-proslost/50165> (Pristupljeno 5. marta 2023).
- eKapija, 20. februar 2023, „Strane investicije u Crnoj Gori u 2022. iznosile 1,15 mlrd EUR - U kupovinu nekretnina uloženo 448,02 miliona”. Dostupno preko: <https://ba.ekapija.com/news/4033603/strane-investicije-u-crnoj-gori-u-2022-iznosile-115-mlrd-eur-u> (Pristupljeno 1. avgusta 2023).
- Freedom House, “Freedom in the world 2023: Turkey”, Available from: <https://freedom-house.org/country/turkey/freedom-world/2023> (Accessed March 5, 2023).
- Harvard Divinity School, “Kurds in Turkey”, Available from: <https://rpl.hds.harvard.edu/faq/kurds-turkey> (Accessed March 5, 2023).

- Hodo, Genta, 1 June 2023, "Pristina airport operator to invest 3 mln euro in expansion". See News, Available from: <https://seenews.com/news/pristina-airport-operator-to-invest-3-mln-euro-in-expansion-824605> (Accessed August 10, 2023).
- Info KS, 3. novembar 2010, „Turska spremna da posreduje u dijalogu Priština-Beograd”. Dostupno preko: <https://www.info-ks.net/vijesti/2222/turska-spremna-da-posreduje-u-dijalogu-priscarantina-beograd> (Pristupljeno 10. avgusta 2023).
- International Monetary Fund, 2023a, "GDP, current prices", Available from: <https://www.imf.org/external/datamapper/NGDPD@WEO/OEMDC/ADVEC/WEOORLD/TUR> (Accessed March 5, 2023).
- International Monetary Fund, 2023b, "GDP based on PPP, share of world", Available from: <https://www.imf.org/external/datamapper/PPPSH@WEO/OEMDC/ADVEC/WEOORLD> (Accessed March 5, 2023).
- International Monetary Fund, 2023c, "Republic of Türkiye, country data", Available from: <https://www.imf.org/en/Countries/TUR#countrydata> (Accessed March 5, 2023).
- International Monetary Fund, 2023d, "Inflation rate, average consumer prices", Available from: <https://www.imf.org/external/datamapper/PCPIPCH@WEO/TUR?zom=TUR&highlight=TUR> (Accessed March 5, 2023).
- Investitor, 15. oktobar 2022a, „Izvoz Turske na Balkan 15,7 milijardi dolara, najveći rast zabilježen u Crnoj Gori”. Dostupno preko: <https://investitor.me/2022/10/15/izvoz-turske-na-balkan-157-milijardi-dolara-najveci-rast-zabiljezen-u-crnoj-gori/> (Pristupljeno 10. avgusta 2023).
- Investitor, 31. decembar 2022b, „Turci osnovali 3.800 kompanija u Crnoj Gori, investicije preko 67 miliona evra”. Dostupno preko: <https://investitor.me/2022/12/31/turci-osnovali-3-800-kompanija-u-crnoj-gori-investicije-preko-67-miliona-eura/> (Pristupljeno 10. avgusta 2023).
- Kosovo onlajn, 27. oktobar 2022, „Erdoganov savetnik: Turska bi mogla da se uključi u dijalog Kosova i Srbije”. Dostupno preko: <https://www.kosovo-online.com/vesti/politika/erdoganov-savetnik-turska-bi-mogla-da-se-ukljuci-u-dijalog-kosova-i-srbije-28-10> (Pristupljeno 10. avgusta 2023).
- Narodna skupština Republike Srbije, 2010, „Deklaracija Narodne skupštine Republike Srbije o osudi zločina u Srebrenici”, *Službeni glasnik Republike Srbije*, 20/2010-3.
- Republic of Türkiye Ministry of Foreign Affairs, 2011, "Vision 2023: Turkey's Foreign Policy Objectives". Available from: https://www.mfa.gov.tr/speech-entitled_vision-2023_turkey_s-foreign-policy-objectives__delivered-by-h_e_ahmet-davutoglu_minister-of-foreign-af.en.mfa (Accessed March 5, 2023).
- Republički zavod za statistiku, 2016, „Statistički godišnjak Republike Srbije, 2016”, Beograd. Dostupno preko: <https://publikacije.stat.gov.rs/G2016/Pdf/G20162019.pdf> (Pristupljeno 1. avgusta 2023).
- Republički zavod za statistiku, 17. jul 2023a, „Statistika spoljne trgovine”, Saopštenje broj 196-god LXXIII. Dostupno preko: <https://publikacije.stat.gov.rs/G2023/Pdf/G20231196.pdf> (Pristupljeno 10. avgusta 2023).
- Republički zavod za statistiku, 2023b, „Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 2022. godine. Nacionalna pripadnost: podaci po oštinama i gradovima”, Beograd. Dostupno preko: <https://publikacije.stat.gov.rs/G2023/Pdf/G20234001.pdf> (Pristupljeno 10. avgusta 2023).

- RTS, 23. oktobar 2013a, „Erdogan: Kosovo je moja druga zemlja”. Dostupno preko: <https://www.rts.rs/vesti/politika/1426293/.html?email=yes> (Pristupljeno 10. avgusta 2023).
- RTS, 24. oktobar 2013b, „Nova otomanizacija Balkana ili samo biznis?”. Dostupno preko: <https://www.rts.rs/vesti/prenosimo/1427242/nova-otomanizacija-balkana-ili-samo-biznis.html> (Pristupljeno 10. avgusta 2023).
- RTS, 8. oktobar 2019, „Trilateralni sastanak Srbije, Turske i Bosne i Hercegovine”. Dostupno preko: <https://www.rts.rs/vesti/politika/3689497/trilateralni-sastanak-srbije-turske-i-bosne-i-hercegovine.html> (Pristupljeno 10. avgusta 2023).
- RTV, 1. mart 2022a, „Autoput do Sremske Rače pre kraja 2023. godine”. Dostupno preko: <https://www.euronews.rs/biznis/biznis-vesti/39255/pocela-izgradnja-trase-autoputa-do-sremske-race-turska-kompanija-trazi-korekciju-cena-zbog-poskupljenja-materijala/vest> (Pristupljeno 10. avgusta 2023).
- RTV, 10. oktobar 2022b, „Otvoren rekonstruisani put Novi Pazar-Tutin; Vučić najavio i gradnju nove bolnice”. Dostupno preko: https://rtv.rs/sr_ci/ekonomija/otvoren-rekonstruisani-put-novi-pazar-tutin;-vucic-najavio-i-gradnju-nove-bolnice_1380185.html (Pristupljeno 10. avgusta 2023).
- RTV, 8. novembar 2022c, „U Srbiji 1.300 turskih kompanija i više od 10.000 radnika”. Dostupno preko: https://rtv.rs/sr_ci/ekonomija/aktuelno/u-srbiji-1.300-turskih-kompanija-i-vise-od-10.000-radnika_1389087.html (Pristupljeno 10. avgusta 2023).
- RTV, 22. jun 2023, „Turski ambasador u Prištini: Erdogan spreman da posreduje u dijalogu Beograda i Prištine”. Dostupno preko: https://www.rtv.rs/sr_ci/politika/turski-ambasador-u-pristini-erdogan-spreman-da-posreduje-u-dijalogu-beograda-i-pristine_1455257.html (Pristupljeno 10. avgusta 2023).
- Salih, Yasemin, 24 October 2013, “Erdoğan attends Limak opening at Kosovo airport”. Daily Sabah, Available from: <https://www.dailysabah.com/business/2013/10/24/erdogan-attends-limak-opening-at-kosovo-airport> (Accessed August 10, 2023).
- Simić B., 29. oktobar 2008, „Turkiš erlajns strateški partner BH erlajnsa”. Nezavisne, Dostupno preko: <https://www.nezavisne.com/ekonomija/privreda/Turkish-Airlines-strateski-partner-BH-Airlinesa/31360> (Pristupljeno 10. avgusta 2023).
- Talović Violeta, 13. avgust 2011, „U srpskom jeziku više od 8.000 turcizama”. Novosti, Dostupno preko: <https://www.novosti.rs/vesti/naslovna/aktuelno.69.html:341462-U-srpskom-jeziku-vise-od-8-000-turcizama> (Pristupljeno 5. marta 2023).
- TIKA, Republic of Türkiye Ministry of Culture and Tourism: Turkish Cooperation and Coordination Agency. Available from: <https://www.tika.gov.tr/en> (Accessed August 10, 2023).
- Trading Economics, “Turkish lira”. Available from: <https://tradingeconomics.com/turkey/currency> (Accessed August 10, 2023).
- Uprava za statistiku Crne Gore, 2022, „Statistički godišnjak Crne Gore 2022”, Podgorica. Dostupno preko: http://www.monstat.org/uploads/files/publikacije/godisnjak%202022/Godisnjak%202022_za%20web_print.pdf (Pristupljeno 10. avgusta 2023).
- Uprava za statistiku, 21. jul 2023, „Broj i struktura poslovnih subjekata u stranom vlasništvu u Crnoj Gori, 2022. godina”, Podgorica, Saopštenje 97/2023. Dostupno preko: <https://monstat.org/uploads/files/SBS/2022/SaopstenjeBrojPoslovnihSubjekata2023.pdf> (Pristupljeno 10. avgusta 2023).

- World Atlas, "The Ethnic Groups Of Turkey", Available from: <https://www.worldatlas.com/articles/the-ethnic-groups-of-turkey.html> (Accessed March 5, 2023).
- World Bulletin, „Turkish holding takes over operation of Pristina airport“, 5 April 2011, Available from: <https://www.worldbulletin.net/economy/turkish-holding-takes-over-operation-of-pristina-airport-h72104.html> (Accessed August 10, 2023).
- Worldometer, "Turkey Population". Available from: <https://www.worldometers.info/world-population/turkey-population/> (Accessed March 5, 2023).
- Zavod za statistiku, 16. oktobar 2014, „Broj i struktura poslovnih subjekata u stranom vlasništvu u Crnoj Gori u 2013. godini“, Podgorica, Saopštenje broj 263, Dostupno preko: [https://www.monstat.org/userfiles/file/biznis%20registar/Saopstenje%20o%20poslovnim%20subjektima%20u%20stranom%20vlasnistvu%20\(2\)%202014.pdf](https://www.monstat.org/userfiles/file/biznis%20registar/Saopstenje%20o%20poslovnim%20subjektima%20u%20stranom%20vlasnistvu%20(2)%202014.pdf) (Pristupljeno 10. avgusta 2023).
- Zavod za statistiku Crne Gore, 2015, „Statistički godišnjak Crne Gore 2015“, Podgorica. Dostupno preko: <http://www.monstat.org/userfiles/file/publikacije/godisnjak%202015/GODISNJAK%202015-%20REDAKCIJA,%20RADA%20SISEVIC,%2028.%20DEC..pdf> (Pristupljeno 10. avgusta 2023).